

KULTURNO PROPAGANDNI KOMPLET BR. 143, GOD. IX, BEOGRAD, UTORAK, 21. JANUAR 2014.

Redakcija: Miloš Živanović, Saša Čirić; Font Mechanical: Marko Milanković; E-mail: beton@danas.rs, redakcija@elektrobeton.net; www.elektrobeton.net; Sledeći broj izlazi 18. februara

MIXER

Piše: Selvedin Avdić

PRIRUČNA ATENTATORSKA KNJIŽNICA

Kada su igrali bilijar, mladobosanci su razgovarali o književnosti. Bili su ozbiljni, analitični i nepopustljivi u stavovima. Rasprave su najčešće završavale obračunom bilijarskim štapovima. U sobi 33 zatvorenog dijela terezinske bolnice Gavrilo Princip pričao je doktoru Morrisu Pappenheimu da u odnosu između njega i knjiga nije bilo šale:

„Uvijek usamljen, u bibliotekama... Knjige za mene znače život. Zato mi je sada teško bez čitanja...”

Nedeljko Čabrinović je svojim kolegama, tipografskim šegrtima, napisao spisak literature „koju moraju pročitati kako bi znali razlučiti istinu od laži koje im govore popovi”. Spisak, na kojem se nalazi 26 knjiga sačuvan je do danas. Zbog teško čitljivog rukopisa jedan naslov se ne može dešifrirati, ostali su jasni:

Prvi maj 1907; Program i organizacija socijaldemokratske stranke u Hrvatskoj; Narodni glas, socijaldemokratski kalendar 1907; Napredak socijaldemokratije u Hrvatskoj i Sloveniji od 1904 – 1906; Pogledi na klerikalizam u Hrvatskoj; Tumačenje socijalističkog programa; Komunistički manifest; Proleterijat i klasna borba; Zakon o radnjama i socijalna demokratija; Socijalizam i narodna borba; Zakon o osiguranju radnika; U čemu je snaga naroda; Radnička borba; Pravo na život; Zemaljski raj; Kako buržoazija nova pljačka radnike; Ispovijed pape Aleksandra II Bordžije; Bojkot; U čemu je snaga radnog naroda; Socijalistička opština; Govor isusovačkog generala; Glavna dužnost jednog socijaldemokrate; Božićna propoved; Brata nemoj izdati: Šta je to sveopće, jednakopravno, tajno i proporcionalno pravo glasa.

Danilo Ilić je prevodio knjige, doslovno do dana atentata. Posljednje noći dovršavao je knjigu Oscara Wildea. Među njegovim prevodima su i djela Kjerkegora, Strindberga, Ibzena, Edgara Allana Poa...

Svaki mladobosancu želio je da bude pjesnik. Princip nije imao mnogo talenta, ali je uporno pisao, ne bi li postao bolji. Zabilježeno je da je dva puta prijateljima pokazao svoje stihove. Prvi put Dragutinu Mrasu je čitao pjesmu o ružama koje na dnu mora cvjetaju za voljenu djevojku. Mrasu se pjesma nije sviđela. Drugi put je o svojim pjesmama pričao Ivi Andriću. Obćao je da će mu ih pokazati, ali to nije učinio. Kada ga je Andrić pitao za njih, odgovorio mu je da ih je uništio.

Jedini Principov potpuni lirski tekst iz 1911. ostao je sačuvan u knjizi uspomena planinarske kuće na Bjelašnici.

„Šuteći, koračamo nestalnim koracima po šumi zaneseni u onu tajanstvenu, duboku tišinu, slušamo nemušt šapat mirisnog cvijeća i nijemog drveća. Za nosom sve dalje derući u gustu šumu – zgleđamo se kad nas opkoli paklena tama cereći se smijehom nakaznih čudovišta – nečujan i lak drhat i jeza proljeće nam poput struje kroz poluumorne udove – nijemo koračamo dalje, spotičući se o kojekakve klade i razbacane grane – jao meni, koliko me je puta zvrčala kobna misao da ne odletem u kakvu vječnu bezdan.”

Tu 1911. Princip je doktoru Pappenheimu opisao kao kritičnu u svom životu. Tada je počeo da stiče „ideale o životu” i priključio se mladobosancima. Te godine se i zaljubio.

Posljednje stihove napisao je na zidu, nekoliko dana pred smrt, o sjenama koje na dvoru plaše gospodu.

Knjige iz Priručne atentatorske knjižnice pronašao sam rasute

u dvotomnoj knjizi Vladimira Dedijera „Sarajevo 1914” (Prosveta, Beograd, 1978). Koliko znam, nikada do sada nisu bile sakupljene na jednom mjestu, pozajmljivane su iz različitih knjižnica, razmjenjivane između atentatora, prodavane pa ponovo kupovane, spaljivane, čitane u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Srbiji i Francuskoj, u studentskim sobicama, komitskim kolibama, jeftinim hotelima, kafanama, restoranima i baščaršijskim slastičarnicama, nošene u džepovima, učene napamet.

Knjige obavezno dijele sudbinu svojih vlasnika, što ih ne čini nemogućim ili nedužnim. Jedna knjiga iz ove biblioteke učestvovala je u samom činu atentata. Nije prva u tome, naravno, ja znam za dvije, a nikakva istraživanja nisam poduzimao – što su ih nosili Mark Chapman i umirovljeni zatvorski stražar Mile Matić.

Druga knjiga iz knjižnice je godinama, naučena napamet, odjekivala u glavi jednog atentatora. Uvijek je opasno kada jedna knjiga odjekuje u glavi. Na žalost, to je i danas česta pojava. U Priručnu atentatorsku knjižnicu složio sam ove knjige:

▲ Conan Doyle, *Avanture Scherlocka Holmesa*

Gavrilo Princip volio je čitati avanturističke romane, Alexandra Dumasa, Waltera Scotta, a naročito avanture Scherlocka Holmesa. Morao je pročitati ovaj pasus u kojem Watson opisuje svog prijatelja: „Suzdržanost u odnosu na privatni život samo je pojačavala dojam svojevršne neljudskosti što je on pobuđivao u meni pa bih se koji put čak ulovio da o njemu mislim kao o posebnom fenomenu, o mozgu bez srca, kojemu nedostaje baš toliko ljudskih osjećaja koliki mu je prečičak inteligencije. Odbojnost prema ženama i nesklonost prema novim prijateljstvima bili su tipični za njegovu neosjećajnu narav, baš kao i posvemašnje izbjegavanje svakog spomena rodbine.”

▲ Nikolaj Černiševski, *Šta da se radi*

Nedeljko Čabrinović imao je 14 godina kada je čitao knjigu *Šta da se radi*. Otac Vaso ga je zatekao s njom, ošamario ga i izvuкао sijalicu iz ležišta.

Vaso je bio jak čovjek, težak 120 kilograma, s tvrdim šakama i prijekim karakterom umornog kafandžije. Nedeljko je bio najstariji od devetoro djece. Otac ih je mlatio za najmanji prekršaj porodičnih ili bilo čijih pravila. Jednom je šegrt Nedeljka ošamario radnik u tipografskoj radionici. Vaso nije odbranio sina, izbacio ga je iz kuće. Nedeljko je otišao u Zagreb, tamo se potucao mjesec dana, a kada se prljav i izgledno vratio kući, otac je

MIXER

Selvedin Avdić: Priručna atentatorska knjižica

ARMATURA

Olga Manojlović Pintar i Danilo Šarenac:
Prvi svetski rat

VREME SMRTI I RAZONODE

Predrag Lucić: Melodija Srba i čekića
Miloš Živanović: Koridor 10

BLOK BR. V

Lazar Bodroža: Nacija sunovrat

pozvao policiju i nagovorio ih da mu uhapsu sina. Dječak je, bez ikakvog razloga, proveo tri dana u zatvoru.

Černiševski je roman napisao 1862. godine u zatvoru, dok je čekao suđenje zbog optužbi za revolucionarnu djelatnost. Pisao je o stvaranju pravednijeg društva kroz porodičnu manufakturu. Kada je završio rukopis osuđen je na progonstvo u Sibir.

▲ Guy De Maupassant, *Poslije ljubavi*

Kada je major Vasić iz Narodne odbrane sreo Čabrinovića u beogradskom parku i vidio ovu knjigu u njegovom džepu, strašno se razočarao.

„Kakav Mopasan, koja ljubav, kakva ljubav, šta posle nje, ne, ne, ne, molim lepo, od takvih knjiga mlad čovek oslepi načisto, ne, ne, ne, molim lepo...” mora da je govorio oficir.

Poklonio mu je zbirku srpskih junačkih narodnih pjesama, izdane u tvrdim koricama, prilagođeno da se drži u džepu vojničke bluze na srcu, gdje metak može usporiti i život spasiti.

Trifko Grabež i Gavrilo Princip nisu dozvolili Čabrinoviću da s njima posjeti crnorukaša Voju Tankosića zato što se Nedeljko neprestano smijuljio („takav mi izraz lica”, zaludno se pravdao). Arogantni komita nije volio neozbiljne ljude. Mislio je da nešto kriju iza osmijeha. U društvu fanatika ugodno se osjećao. Mladobosancima je poklonio pištolje, bombe i džeparac za put.

▲ Jules Payot, *Vaspitanje volje*

Vaspitanje volje Čabrinović je pročitao 1912. godine, u zatvoru u Trebinju, gdje je proveo tri dana, osumnjičen da je organizirao štrajkove štamparskih radnika, uništavao mašine i napadao štrajkbrehere. Možda je knjiga bila dio zatvorske biblioteke, vid kaznenopopravne mjere, kakve su Austrijanci uvodili u Bosnu i Hercegovinu, eksperimentirajući s irskim naprednim sistemom. Sve u svemu, zbog vaspitanja volje ili jačanja tijela, otac od te godine više nikada nije udario Čabrinovića.

Vaso se u pismu prijatelju Vućinu požalio na sina:

„... koga sam rodio, odgajio i o koga se mučimo i oko koga trošimo. Oko jednog najvećeg našeg kućnjeg demona, koji se na svakom mjestu proti svome ocu nije bio pristojno iskazivao, koji niđe i niučemu svome ocu nije bio poslušan ni pokoran...”

Nedeljko je postao svoj čovjek, gospodar vlastitog života. I smrti, naravno, kako to već biva.

Na suđenju je rekao: „Ne želim da optužujem oca, ali da je bila bolja pedagogija, ne bih sjedio na ovoj klupi.”

▲ William Morris, *News from Nowhere*

Sačuvan je jedan primjerak knjige s potpisima Principa i Čabrinovića.

TON B ZBORnik

**SREDA,
22. JANUAR,
18h, CZKD,
Beograd**

**Promocija
ZBORnika -
Ka razvijenoj
demokratiji**

Pročitani su je 1912. i podvlačili mjesta u tekstu koja su ih posebno dojmila.

Princip je podvukao: „Pošto se mi klonimo centralizacije“, a Čabrinović: „... o nedostatku elementa zainteresovanosti radnika u komunističkom društvu“.

Na kraju knjige Čabrinović je urednim rukopisom zabilježio: „Pročitah ovu knjigu u vremenu kad sam bio individualno, kao i socijalno, u najvećem kontrastu sa optimizmom ove knjige.“

▲ Svetozar Marković, *Srpske obmane*

Svetozar Marković je pisao da su ideje u malim zemljama samo toliko vrijedne koliko ljudi koji ih zastupaju. Mladobosanci su vjerovali u Markovićeve stav da se društvo može izmijeniti djelovanjem moralno jakih i društveno svjesnih pojedinaca čiji će primjer doprinijeti da se stvori novi, bolji tip čovjeka.

Vladimir Gaćinović ubjeđivao je Trockog u Parizu da svi mladobosanci teže ka moralnosti jednostavnog života, da su svi određeni revolucionarne askete i puritanici. Govorio je da oni ne piju i da na izjave ljubavi gledaju kao na kaljanje djevojačkog dostojanstva. Ubjeđivao je Trockog da u njegovoj organizaciji vlada pravilo obavezne apstinencije od ljubavi.

Što se tiče Principa, govorio je istinu. On je doktoru Pappenheimu u zatvoru povjerio da nikada nije imao seksualne odnose. Na sebi je imao zatvorsku grubu košulju, bez dugmadi. Zdravom rukom je pokušavao da je zatvori na grudima.

▲ Oscar Wilde, *Srećni princ*

Princip je zatekao Čabrinovićevu sestru Vukosavu kako čita šund roman *Tajne carigradskog dvora*. Kritikovao je njen književni ukus i donio joj Wildeove priče.

Godinama poslije Vukosava je Principa opisala kao povučenog dječaka, ponekad duhovitog, čak i sarkastičnog, dubokih očiju, lijepih zuba i veoma visokog čela.

Sarajevski sudija Leo Pfefer vidio ga je odmah nakon hapšenja i ovako opisao: „Mladić je bio malog rasta, slabunjav, izduženog, žutoblijedog lica, pa je teško bilo i zamisliti kako se on, tako sitan, tih i skroman, mogao odlučiti na ovakav atentat.“

▲ Milutin Uskoković, *Došljaci*

Uz Wildea, Princip je Vukosavi pozajmio i Uskokovićev roman *Došljaci*. Zašto bi Uskoković prijaio mladoj djevojci? Možda bi kakva poetska sveska bila priličnija?

Nedeljko je imao veliki uticaj na svoje mlađe sestre. Vukosava je u Karlovcu pohađala učiteljsku školu i govorila da je anarhistica, a sestra Jovanka je bila „ubijedeni socijalist“.

Brat joj je 14. jula 1912. pisao: „Pitaš jesam li još socijalist. Jesam. Samo malo pametniji – drukčiji. Pitaš ne jesam li gladan? Zasad nisam. Bivao sam dosta puta. Na krsno ime vi ste jeli pečenje a ja suva hljeba.“

Čabrinović je iz Beograda poslao kofer s anarhističkom literaturom sestrama u Sarajevo. Knjige su uplašile njegovu majku. U gluho doba noći, dok je komšiluk spavao, jednu po jednu spalila je u kuhinjskom šporetu i pepeo usitnila žaračem. Da im ni pomen ne ostane.

Milutin Uskoković je 15. oktobra 1915. godine skočio u rijeku Toplicu i utopio se. Njegovi prijatelji govorili su da je to učinio zbog „propasti otadžbine“.

▲ Oscar Wilde, *Misli o umjetnosti i kritici*

Danilo Ilić je ovu knjigu preveo 1913. godine, u vrijeme kada je bio najviše zaokupljen pripremanjem za atentat. Pred kraj knjige odustao je od namjere.

Do posljednjeg dana ubjeđivao je Principa i Grabeža da i oni odustanu od atentata. Bezuspješno, kao što znamo.

Ipak je dobro; stigao on je

Životu svom na kraj

(Balada o tamnici u Readingu)

▲ Sima Pandurović, *Dani i noći*

Princip je u Pandurovićevoj poeziji najviše cijenio pesimizam. Jovan Skerlić je napisao da je pesimizam u to doba „plavio“ cijelu srpsku književnost:

„I nikada se groblja nisu toliko opevala i nikada nirvana nije izgledala takav ideal kao u tim sumornim i žalosnim vremenima.“

U knjizi pjesama *Dani i noći* Princip je podvukao stihove u pjesmi „Današnjica“:

I ne stvorimo l' ništa sami sobom,

Završićemo bar jad ovih dana:

Bićemo, ipak, temelj svojim grobom.

Novom životu bez današnjih mana,

Boljem životu što bar nećemo voditi,

Ako ne časnom miru, ono ratu,

Ako ne sreći, ono slobodi.

▲ Henrik Ibsen, *Catalina*

Henrik Ibsen je vjerovao da je permanentna pobuna glavni zakon života:

I nije li život samo vječita borba

Neprijateljskih snaga unutar naše

duše

I nije li ta borba jedini život iste te

naše duše.

U časopisu *Zora* prevedena su Ibsenova pisma upućana Georgu Brandesu u kojima piše: „Jedina stvar koja vrijedi jeste pobuna čovjekovog duha. Pojam slobode sadrži činjenicu da ona mora neprestano biti uvećavana.“

▲ Friedrich Schiller, *Wilhelm Tell*

Wilhelm Tell je lik iz švajcarskih narodnih priča koji je ubio Gesslera, habsburškog namjesnika, nakon čega je izbio seljački ustanak. Schiller je napisao dramu po ovoj priči.

Knjigu je opsesivno čitao Bogdan Žerajić dok

se pripremao za atentat na generala Marijana Varešanina. Nakon što je ispalio pet metaka u zemaljskog poglavara, ubio se posljednjim. U njegovom džepu policija je pronašla bilježnicu punu citata iz *Wilhelma Tella*.

Princip je u zatvoru tvrdio da se još 1912. godine na Žerajićeve grobu zakleo da će ga osvetiti. Noć prije atentata, ukrao je cvijeće s drugih grobova i položio ga na Žerajićevo humku.

▲ Petar Kropotkin, *Istorija francuske revolucije*

Pored bilježnice, sarajevska policija je kod Žerajića pronašla i značku koju je inspektor u izvještaju ovako opisao: „...koja se sastoji od crvenog kartonskog kruga oko 10 cm širokog, oivičenog crvenim rubom, koja pokazuje portret čovjeka bez brade koji nosi kosu; i sa strasno iskrivljenim licem, otvorenim ustima i razbarušenom kosom.“

Značka je reprodukovana i poslata na ekspertizu komandama policije evropskih prestonica. U Budimpešti su prepoznali motiv i odgovorili da je značka „identična s koricama knjige *Istorija francuske revolucije*, koju je napisao Petar Kropotkin a objavio Teodor Tomas, izdavač iz Lajpciga.“

Policija je tijelo Bogdana Žerajića sahranila u dijelu sarajevskog groblja gdje su ležale samoubice i skitnice, a glavu su izložili u Kriminalističkom muzeju. U to vrijeme bila je popularna teorija kriminologa Lombrosa da svaki kriminalac ima specifičan defekt lobanje, pa je policija vjerovala da bi Žerajićeva glava mogla biti korisna nauci i zanimljiva javnosti.

Nakon pada Habsburške monarhije glava je pridružena tijelu.

▲ Sergej Stepnjak, *Podzemna Rusija*

Iz knjige *Podzemna Rusija* kritičari obično izdvajaju toplinu i brižnost kojom Stepnjak govori o svojim prijateljima i suborcima. Grabež i Princip su do zadnjeg dana smatrali da Čabrinović nije u stanju da izvrši atentat. Grabež je mislio da je lakovjeran i da u „svakom čovjeku vidi prijatelja“. Princip ga je doktoru Pappenheimu opisao kao „slovošlagača“ bez velike inteligencije.

Danilo Ilić je jednom rekao da je Čabrinović i bombu bacio samo da bi povratio povjerenje prijatelja. Noć pred atentat Nedeljko Čabrinović je po ko zna koji put čitao *Podzemnu Rusiju*. Ujutro je knjigu spakovao u džep, zajedno s bombama, i krenuo na dogovoreno mjesto pored Miljacke.

▲ Jasija Torunda, *Kada se zemljaci sretnu i druge priče*

Na marginama ove knjige Princip je zapisao: „Šta tvoj neprijatelj ne treba da zna, to nemoj reći svom prijatelju. Ako tajnu prećutim, onda je ona moj rob. Ako je kažem ja sam njen rob.“

Tokom suđenja, u kriznim trenucima svjedočenja, Čabrinović je tražio da se posavjetuje s Principom. Kada su ih suočili ispred sudije, Gavrilo mu je mirno odgovorio da govori po svojoj savjesti. U svojoj završnoj riječi Čabrinović je rekao da mu je žao što je ubio Ferdinanda i da su ga silno dojmile njegove posljednje riječi: „Sofija, ostani, živi za našu djecu“.

Nakon njega govorio je Princip i rekao da žali što su djeca izgubila oca i majku, da mu je žao što je ubio vojvotkinju, ali ne žali prestolonasljednika, njega je htio ubiti. Čabrinović je brzo ustao s klupe i izjavio da ni on ne žali Ferdinanda.

▲ Leonid Andrejev, *Priča o sedmero obješenih*

U *Priči o sedmero obješenih* Andrejev piše o pogubljenju dva kriminalca i pet političkih zatvorenika, kako prihvataju smrt, šta preživljavaju i šta osjećaju u periodu prije pogubljenja.

Prije pogubljenja Danilo Ilić je majci napisao tri pisma. U dva od nje traži novu odjeću a nikada nećemo saznati šta je pisalo u trećem. Detektivi su ga pronašli u kući njegove majke i pocijepali.

Obješen je zajedno sa Miškom Jovanovićem i Veljkom Čubrilovićem 3. februara 1915. godine. Dželat Alojz Zajfrid novinarima je poslije pričao da su bili neuobičajeno smireni na gubilištu. Nije se mogao sjetiti koji od njih trojice mu je rekao: „Molim vas da me samo dugo ne mučite.“

Dželat je odgovorio: „Ne brinite, ja sam pečen u svom zanatu, neće sve ni sekundu trajati.“

▲ Petar Kropotkin, *Zapisi revolucionara*

Noć prije atentata, Princip je sjedio s društvom u Semizovoj kafani do 11 sati. Iz kafane je otišao na Žerajićevo groblje, lutoo gradom, vratio se kući ne osjećajući umor i ostatak noći, do jutra, proveo uz ovu knjigu.

Kropotkin je jedan od najdražih pisaca mladobosanaca. U svojoj

knjizi *Anarhizam i moral*, piše: „Do đavola s ‘plavom krvi’ koja sebi daje pravo da izigrava povjerenje bližnjeg! Mi je nećemo i uništavati ćemo je u svakoj prilici. Mi ne objavljujemo rat samo apstraktnoj Trojici u liku zakona, religije i vlasti. Mi objavljujemo rat čitavoj bujici laži, lukavosti, eksploatacije, pokvarenosti, poroka, jednom riječi – nejednakosti, kojom su oni prepunili sva srca. Mi objavljujemo rat čitavom njihovom ponašanju, čitavom njihovom načinu mišljenja. Podanici, prevareni, izrabljivani, prostitutke i drugi vrijeđaju, prije svega, naše osjećaje pravčnosti i mi više nećemo ni prostitutke, ni prevarene, ni vjerne podanike!“

▲ Milan Rakić, *Pjesme*

U teškim vremenima, a rijetko je bilo drugačijih, Princip je prodavao knjige da bi kupio hranu. Ipak, nikada nije prodao Rakićeve zbirke pjesama. Najviše je volio njegovu pjesmu „Na Gazi mestanu“ i strofu:

I danas kad dođe do posljednjeg boja

neozaren starog oreola sjajem,

Ja ću dati život otadžbino moja,

Znajući šta dajem i zašto ga dajem.

Tuberkuloza je u terezinskom zatvoru pojela Principa. Imao je gnojne rane na grudima, a zglob u desnom laktu je bio truo pa su se donji i gornji dio ruke morali vezati srebrnom žicom. Umro je 28. aprila 1918. u 18.30.

▲ Petar Petrović Njegoš, *Gorski vijenac*

Jedna knjiga da zavlada svima. Gorski vijenac je najvažnija knjiga ove knjižnice. Nije mogla biti ukradena, spaljena, uništena. Gavrilo Princip ju je znao napamet.

Princip je rastao u kući sagrađenoj ispod Crnog potoka, glavnog ustaničkog kampa iz 1875. godine. Turci su ga osvojili dvije godine poslije i pobili 150 ustanika.

Kada je trinaestogodišnji Princip prvi put došao u Sarajevo, objegao je iz kafane jer su ga uplašili gosti odjeveni u odjeću koju su u to vrijeme nosili muslimani. Dreknuo je „Turci“ i trčeći izašao. Dugo mu je trebalo da se riješi straha. Dok se navikavao naučio je napamet *Gorski vijenac*.

Vuk na ovcu svoje pravo ima

ka tirjanin na slaba čovjeka;

al' tirjanstvu stati nogom za vrat

dovesti ga k poznaniju prava,

to je ljudska dužnost najsvetija!

Prirodno pravo na ubistvo.

Eto tako...

Iz biblioteke možemo mnogo saznati o njenom vlasniku. Ništa ne govore samo one koje su nasumično skupljane i ostale nepro-

BETONJERKA MESECA

Ono što je dobro za stranku, dobro je i za nas.

Z. Mihajlović, ministarka energetike i iskrenosti

čitane. Neke od njih birane su za čulno i estetsko zadovoljstvo kao Don Rigobertova zbirka ili ona Jean Flossassa des Esseintesa. Za šta je kreirana Priručna atentatorska knjižnica, kako sam je nazvao?

U njoj su, Dedijer bi želio da zaključimo, vjerovatno najvažnije knjige. One koje su pronađene u sobama, koje su pominjali u razgovorima, kojih se sjećaju njihovi prijatelji, čije rečenice su podvlačili i margine dopisivali. Takve knjige obično se sliježu u „čitalački talog“, jedinu biblioteku koju čovjek zaista posjeduje, koja ga formira i usmjerava. U mladobosanski talog umiješani su precizno dozirani sastojci anarhističke literature, revolucionarnih memoara, pesimističke poezije, socijalističkih uputstava, epova, ezoterijskih priručnika... To je dovoljno snažan koktel, sve nas vuče da zaključimo, koji može ošamutiti i mnogo čvršće i zrelije karaktere nego što su ih imali Princip i njegovi prijatelji.

Ali, bilo bi sasvim neozbiljno malu knjižnicu optužiti za podstrek na ubistvo i pomirenje sa samoubistvom. Skromna je, ima tek dvadesetak naslova. Čitava može stati u jedan ranac i pročitati se za jedno ljeto. Mladobosanci su mnogo čitali, ima mnogo svjedočenja o tome, ovo ne može biti konačan broj. Gdje su ostale knjige? Gdje su naslovi koji policijskim detektivima nisu bili optužujući tokom istrage, knjige koje se nisu uklapale u različite istorijske teze motiva sara-

ARMATURA

Pišu: Olga Manojlović Pintar i Danilo Šarenac

PRVI SVETSKI RAT

Uzroci, posledice, sećanje

Maja 2011. godine je u 111. godini života preminuo Claud Choules, poslednji vojnik Velikog rata. U Srbiji je pet godina ranije u 105. godini na predizbornom skupu Bogoljuba Karića preminuo poslednji „solunac“ – Aleksa Radovanović iz sela Marići kod Medveđe. Danas, sto godina od završetka Prvog svetskog rata niko od njegovih direktnih učesnika – preko 70 miliona mobilisanih i dobrovoljno uključenih vojnika – više nije živ. Nestala su lična sećanja na rovove, duge marševe i partizanska ratovanja i postala deo kolektivnog pamćenja.

HERMENEUTIČKI RAT OKO UZROKA RATA

Već četvrt veka, izmenjen je politički ambijent iz koga su nestale neke od država koje su stvorene odredbama Pariske mirovne konferencije (Čehoslovačka i Jugoslavija). Istovremeno je gotovo potpuno izbrisana socijalistička paradigma koja je od nastanka Sovjetskog Saveza počivala na negaciji imperijalizma i kapitalizma i određujuće uticala na intepretacije Velikog rata, čuvajući delimično postignut konsenzus o njegovima uzrocima i posledicama. Verovatno su to samo neki od razloga koji su jednog od najznačajnijih svetskih istoričara Erika Dž. Hobsbauma naveli da u svojoj poslednjoj knjizi *Izolmljena vremena* današnjicu, koja se tako korenito izmenila u odnosu na vreme kada je rođen, vidi kao vreme zabrinutosti i zbunjenosti – vreme lišeno vizije budućnosti, vodiča i koordinata.

Koliko su promena globalne politike i konsekventno epohalne svesti uticale na viđenja Prvog svetskog rata i tumačenja njegovih posledica, uzroka i povoda? Formalno gledano, izmenjena stvarnost je nužno otvorila nova pitanja i nove teme u analiziranju prošlosti, koje su neki prepoznali kao dalje širenje istorijskog horizonta, a drugi kao manipulativne političke revizije. Pa ipak, tumačenja uzroka rata i danas, kao i pre jednog veka, reflektuju postojanje gotovo identičnih interpretativnih okvira koji snažno utiču na definisanje savremenih po-

traživanjem odgovornosti za izbijanje rata (*Kriegsschuldreferat*), ustanovljene su dve agencije iste namene (*Arbeitsausschuss Deutscher Verbände i Zentralstelle für Erforschung der Kriegsursachen*), kao i poseban parlamentarni komitet (*Der Untersuchungsausschuss*). Pokrenut je časopis (*Die Kriegsschuldfrage*) i najzad objavljeni čitavi tomovi dokumenata pod nazivom *Die Grosse Politik*. Na taj način, politička elita Nemačke je verovala da pobija zaključke Versaja, skida sa sebe odgovornost za izbijanje rata i ukazuje na Francusku i Rusiju kao direktne izazivače najvećeg rata u dotadašnjoj istoriji čovečanstva.

Odgovor je veoma brzo usledio, od država saveznica koje su tokom 1920-ih i '30-ih štampale izdanja arhivske građe opovrgavajući svaki pokušaj negiranja versajskih odluka. U Velikoj Britaniji su štampani *Documents on the Origins of the War*, u Francuskoj *Documents Diplomatiques Français*. Prikupljena dokumenta su javnosti predstavljena kao egzaktni dokazi i stigmatizacija krivaca. Ubrzo je u Austriji publikovana građa pod nazivom *Diplomatische Aktenstücke*, a u Sovjetskom Savezu *Международныеотношения в эпохуимпериализма: Документыизархивовцарского и Временногоправительства*. Taj takozvani „svetski rat dokumenata“ bio je jedan od ključnih elemenata u definisanju međuratne evropske politike. U pokušaju da obesmisle, ti projekti su naprotiv snažili tenzije koje su na kraju dovele do izbijanja novog svetskog rata. Od Nemačke, Velike Britanije, Francuske do Sovjetskog Saveza, objavljena arhivska građa i dokumenta je trebalo da označe krunske dokaze za opravdanje sopstvene nevinosti u prošlosti i legitimaciju novih političkih pretenzija u sadašnjosti. Veoma je indikativno da je, na primer, projekat objavljivanja arhivskih dokumenata kojim bi bila dokazana nevinost srpske vlade po pitanju Sarajevskog atentata i izbijanja rata, i pored pokušaja realizacije tokom 1930-ih godina, u Jugoslaviji započela Srpska akademija nauka i umetnosti tek 1980. godine i on do danas nije završen. Veliki poduhvati izdavanja arhivske građe su utvrdili tri ključna vrednosna okvira unutar kojih je u javnom prostoru tumačen najveći sukob u dotadašnjoj istoriji čovečanstva. Sa jedne strane su apostrofirane „zle“ namere i zavere pojedina i grupa, odnosno teritorijalne aspiracije malih naroda; sa druge nemački militarizam, koji je označen kao dug evolutivni proces ključan za snaženje imeprijalnih pretenzija i pripremu rata; i najzad sa treće strane su rastući apetiti imeprijalističkih vlada, odnosno potrebe čitave jedne klase da izazove globalni sukob protumačeni kao uzrok izbijanja rata. Interpretacije koje su uzroke rata simplifikovale kroz banalni prikaz priče sa Balkana kao okidača čitavog sukoba, su marginalizovale složenost društvenih i ekonomskih odnosa koji su uzroke imali u evropskoj imperijalnoj svesti i imperativu kolonijalnog širenja, a pre svega u militarističkim apetitima ujedinjene Nemačke. Način na koji je rat vođen i nemilosrdno nasilje koje je ispoljeno nad stanovništvom, jasno su ukazivali na brutalizaciju ratovanja do koje je došlo tokom kolonijalnih sukoba vođenih prethodnih decenija u Aziji i Africi i koja je svom žestinom ispoljena na evropskom kontinentu 1914. godine. Sa tragičnim posledicama uprošćenih tumačenja uzroka rata svet se susreo samo dve decenije po potpisivanju mirovnih sporazuma u Parizu 1919. godine. Upravo stoga je moguće tvrditi da i danas svaki pokušaj relativizovanja militarizma i odbrane imperijalizma od odgovornosti za izbijanje Prvog svetskog rata široko otvara vrata novim radikalizmima koji mogu dovesti do novog širenja fašizma i nacizma.

ODGOVORNA KULTURA SEĆANJA

Predstojeća, u simboličkom smislu do sada najvažnija godišnjica Prvog svetskog rata prilika je da se rezimira odnos savremenog doba prema Prvom svetskom ratu. Dve oblasti mogu se prihvatiti kao dosta veran pokazatelj pristupanja prošlosti. Najpre, pažnju privlači savremena historiografija, a zatim i državni komemorativni projekti posvećeni stogodišnjici prve ratne godine. Postavlja se pitanje da li je historiografija iskoristila na najbolji mogući način vreme u rasponu od 1914 – 2014. S druge strane programi obeležavanja 1914. godine na sasvim opipljiv način svedoče o potrebama da se istorija često i preko mere upotrebi za potrebe sadašnjeg trenutka. Ipak, imajuću u vidu ranije komemoracije koje su se kretale od prvog posleratnog beskompromisnog pacifizma, a zatim krajnjeg trijumfalizma i militarizma, može se reći da će 2014. godine ipak prevladavati saosećanje i multiperspektivnost.

Na početku XXI veka može se konstatovati da se historiografija Prvog svetskog rata mahom deli na dve grube celine. Najpre, tu su oni koji ostaju verni diplomatskoj i vojnoj istoriji kao istorijskoj konstanti. Međutim, druga grupa istoričara unosi mnogo više dinamizma u struku. Naime, od 1970-ih godina sve više prostora u istraživanjima Svetskog rata dobijale su nove teme, one za koje se do tada verovalo da su samorazumljive. Tako su postavljana pitanja o civilima, ishrani i snabdevanju iza fronta ili složenostima života pod okupacijom. Proučavan je tretman ranjenika, invalida kao i promene koje je rat uneo u vojni sanitet i medicinu uopšte. Naglasak je stavljen i na kategorije vojnika koji nisu mogli da se pohvale odlikovanjima poput zarobljenika, dezertera ili vojnika streljanih pred prekim sudovima. Istraživanja su npr. pokazala da je samo u Velikoj Britaniji između 1914. i 1918. godine više od 16.000 mladića odbilo da ide u vojsku sa oružjem. Emocije ratnika i njihov psihološki svet čine još jednu oblast, razvijenu pod uticajem radova o istoriji mentaliteta. Istraživalo se i šta se dešavalo sa bojištem nakon bitke, ko je zadužen za asanaciju terena i postojanje li razlika u postupanju sa telima poginulih saboraca u odnosu na postupanje sa mrtvim protivnicima. Analizirane su reakcije porodica na vesti o smrti najbližih, njihova putovanja na front usred rata, a sve kako bi pronašli posmrtno ostatke i preneli ih u porodične grobnice.

Istoriografija je značajno proširila termin „istorijskih izvora“, pa su analizirani ratnički predmeti, umetnička dela, poštanske marke, vojničke novine, pisma i razglednice. U ovom smislu umetnost, u svim svojim oblicima, a nastala u rasponu od 1914. do 1920. godine, naročito se potvrdila kao zahvalna istorijska građa. Malo koja od navedenih tema bi mogla da bude problematizovana da se istorija nije oslonila na druge društvene nauke poput antropologije,

jevskog atentata, gdje su ljubavni i avanturistički romani koje je Princip volio da čita, gdje su zabavne knjige koje služe da uspravaju, skrate kišni dan, šta je s poezijom, ljubavnom naročito?

Čini se da su te knjige imale istu sudbinu kao i njihovi vlasnici. S njima se manipuliralo jednako kao s njihovim vlasnicima, kako je ko želio i koliko je kome trebalo – Tankosiću, Apisu, Pašiću, austrijskim istražiteljima, generalima i političarima, nacionalistima, romantičarima, veliko ovim i malo onim... Na kraju su nestale ili su pretvorene u nešto što nisu bile.

Koliko je zaista bilo takvih knjiga i kako bi s njima izgledala atentatorska knjižnica? Gdje su Principove lirske pjesme, o ružama na dnu mora, obećane Ivi Andriću?

To me zanima ■

litičkih praksi i njihovih ideoloških korena. Navedeni zaključak je posledica činjenice da je najvažnije nasleđe Prvog svetskog rata – dominacija nacionalnog principa i proklamacija nacionalnih država kao ključnog subjekta globalne politike – danas snažnije nego što je bilo neposredno po proklamovanju Wilsonovih 14 tačaka. Upravo stoga, tumačenja rata koji je prvi u istoriji dobio epitet „svetski“ posmatrana iz nacionalne perspektive otvaraju brojne teme i ukazuju na mnoge dileme, ali ne mogu biti pravilno sagledana bez razumevanja univerzalnog konteksta u kome je rat počeo, bio vođen i do danas tumačen.

Predstava vojnika Prvog svetskog rata, na nivou simbola, i danas snaži nacionalne države i pravo naroda na autonoman razvoj. Od pada Berlinskog zida taj simbol gradi novi evropski identitet koji sublimira dvojnju pripadnost pojedina – nacionalnoj državi i nadnacionalnoj evropskoj zajednici. Prvi svetski rat, njegove žrtve i heroji koji su preživljavajući „Golgotu uskrsnuli naciju“, na prelazu 20. u 21. vek ponovo su osnov izgradnje nacionalnog kontinuiteta, ovo ga puta u funkciji alijenacije i dekonstrukcije nasleđa socijalizma.

Međutim, političko funkcionalizovanje istorijskih debata o dokazivanju krivice za izbijanje rata i danas prati davno utvrđene vrednosne koncepte i ideološke postulate. Od trenutka kada su potpisane, odredbe Versajskog ugovora, a posebno njegov član 231 kojim je označen krivac za izbijanje rata, su ključno uticale na političke aktivnosti ne samo poraženih, već i nezadovoljnih učesnika, pa čak i velikih pobednica u ratu. Tako je najpre u Vajmarskoj Nemačkoj pri Ministarstvu spoljnih poslova formirano telo koje se bavilo is-

sociologije, psihologije, pa čak i arheologije. Međugradska disciplina „kultura sećanja“ takođe je blisko povezana sa istraživanjima Prvog svetskog rata. Gorepomenuti pristupi praktikuju se na čitavom nizu instituta, fakulteta i unutar privatnih istraživačkih grupa. Imajući sve ovo u vidu, može se reći da je istorija Prvog svetskog rata jedna od historiografskih grana koja se najbrže razvija i ostvaruje veoma važne rezultate koji već imaju bitan uticaj na način na koji su programske komisije predvidele obeležavanja stogodišnjice Svetskog rata.

Uprkos ovako živim aktivnostima u domenu kulturne i društvene istorije može se reći da je pažnja evropske javnosti uveliko usmerena na nova izdanja koja se bave starim pitanjima poput ratnih uzroka ili ratne krivice. Serija krajnje zamršenih događaja koji pripadaju vremenu omeđenim Sarajevskim atentatom i odgovorom srpske vlade na austrougarski ultimatum, i dalje sa lakoćom privlači čitaoca. Samo između 1918. i 1991. godine napisano je čak 25.000 knjiga na temu ratnih uzroka. Ipak, nekoliko knjiga se 2013. godine naročito istaklo. Naime, u određenom broju radova, pre svega anglosaksonskih autora, veoma oštro je kritikovana paradigma nemačkog istoričara Frica Fišera. Naime, njegovi široko prihvaćeni zaključci s kraja 1960-ih godina podrazumevali su da je za rat isključivo odgovorna tadašnja nemačka elita predvođena carskom porodicom. Više skorašnjih naslova, međutim, argumentaciju izvode u sasvim drugom pravcu. Tako na primer, Najal Ferguson ključnu ulogu u „uvođenju“ sveta u rat pridaje Velikoj Britaniji, dok Šon Mekmekin odlučno tvrdi da je za rat odgovorna upravo vlada nekadašnje carske Rusije. Radovi Kristofera Klarka i Margaret Mekmilan naročito su kritički nastrojani prema ulozi Kraljevine Srbije i carske Rusije. U tom smislu postavlja se pitanje da li je u toku revizija istorije, kako se često može čuti u domaćim medijima.

Gubi se iz vida da su se knjige sa pozitivnim i negativnim tumačenjem uloge svake od država učesnica rata u talasima smenjivale. Shodno tome, različito je ocenjivana i uloga Kraljevine Srbije tokom Julske krize. Sama ideja revizije u nauci je sasvim prihvatljiva i poželjna i obično je povezana sa smenom generacija. Ipak, argumentacija i način njenog iznošenja u radu npr. Kristofera Klarka ili Margaret Mekmilan, čini se ne toliko ubedljiva koliko provokativna, pa se ne bi moglo govoriti o istinskoj reviziji naučnih rezultata. Uostalom, tokom 2013. godine su se pojavile i knjige u kojima se krivica za rat značajnim delom ponovo usmerava ka Nemačkoj i Austro-Ugarskoj. Međutim, u srpskoj javnosti se stvara utisak da je reč o svojevrsnoj zaveri koja ima za cilj da se ratna krivica pripiše isključivo Srbiji. Zagovornici ovakvog pristupa gube iz vida da je u historiografiji veoma teško postići saglasnost o tako složenom pitanju kakvo je Julska kriza kao i da unutar svake od evropskih i svetskih historiografija deluje više različitih škola. Dovoljno je pomenuti „rat“ generacija koji već neko vreme traje u britanskoj historiografiji, a tiče se kompletnog tumačenja britanske uloge u ratu. Naime, u novim radovima veoma se uverljivo kritikuje rasprostranjeni narativ o besmislenosti britanskih vojnih napora u uslovima rovovskog rata. Tako se stara teza o „lavovima koje su vodili magarci“, tj. aluziji na požrtvovane britanske vojnike i nesposobne generale, sve više dovodi u sumnju. Historiografija napreduje diskusijom, ali i kritikom svojih nespornih autoriteta, stoga problematizovati argumentaciju velikih istoričara istovremeno ne znači u poptunosti odbaciti njihove zaključke.

Teza o pomenutoj reviziji dovodi se u vezu sa planovima za predviđene komemoracije 2014. godine. Međutim, ukoliko se pažljivije pogledaju planovi zemalja koje su nekada imale vodeću ulogu u izbijanju i toku Prvog svetskog rata, teško da se može reći da je pitanje ratne kri-

vice u središtu pažnje. Formalno gledano, opšti ton komemoracija je jasan. Namera je da se oda pošta svim palim vojnicima i civilima bez previše trijumfalizma kada je reč o državama koje su se 1918. godine nalazile na pobedničkoj strani. Narativ o sećanju i poštovanju uzima u obzir najširi mogući krug ratnih učesnika i ratnih žrtava, pa se tako u „panteonu“ ovoga puta uz nezaobilazne odlikovane vojnike nalaze i ratni dezeteri, siročad, civili iz kampova za internaciju, ali i vojnici iz nekadašnjih afričkih i azijskih kolonija. Treba istaći da ovde nije reč prevashodno o političkoj korektnosti, mada i ona naravno ima svoje mesto, već da je svaka od ranije komemorativno obespravljenih ili nevidljivih kategorija uz pomoć historiografije i publicistike uspešla da se izbori za svoje mesto u nacionalnim kulturama sećanja.

Belgija je tako veoma temeljno pristupila pripremama za stogodišnjicu. Plan aktivnosti je objavljen čak pre nekoliko godina. Francuska je takođe svoje namere o obeležavanju prve ratne godine najavila još 2012. godine. Ipak, Velika Britanija je pripremila najsveobuhvatiju ceremoniju. Država je odvojila čak 55 miliona funti kako bi se širom zemlje održale ceremonije, renovirali muzeji, organizovale dačke ekskurzije, sakupila i digitalizovala nova arhivska građa. Savremena politika svakako ima svoje mesto u komemorativnim programima, pa se tako navodi da prisećanje na zajedničko stradanje delova nekadašnje Imperije ne idu u prilog škotskom referendumu o nezavisnosti zakazanom takođe za sledeću godinu. Slično, ukoliko se zaista planira podizanje ili obnavljanje spomenika Francu Ferdinandu i njegovoj supruzi Sofiji Hotek u Sarajevu, takav postupak bi podrazumevao jasnu političku nostalgiju za habsburškim tzv. nadnacionalnim vremenima u Bosni i Hercegovini.

S druge strane, Nemačka, kojoj se u domaćoj javnosti pripisuje veliki plan za prebacivanje krivice na Rusiju i druge nekadašnje sile Antante, prilično ravnodušno posmatra približavanje stogodišnjice. Slično kako je to učinila na 90. godišnjicu 2004. godine, ili kada je gotovo neprimetno za nemačke medije preminuo poslednji veteran nemačke carske armije Erih Kestner. Za razliku od Kestnera, poslednji britanski veteran, Hari Peč, je nedugo po svojoj smrti postao simbol čitave generacije i protagonista nekoliko istorijskih knjiga. Sećanje na Drugi svetski rat u Nemačkoj kao i u Rusiji i dalje dominira kolektivnim pamćenjem, stoga Prvi svetski rat ostaje gotovo epizodnog značaja za ove države.

Srbija je poslednji put bila naročito zainteresovana za Prvi svetski rat krajem 1980-tih godina, u vreme krize jugoslovenske države i „retradicionalizacije srpskog društva“. Tada su izdavani reprinti najpoznatijih ratnih knjiga iz međuratnog perioda, izvedeno je nekoliko pozorišnih predstava, objavljivane su čuvene spomen-knjige sa svedočenjima tada već malobrojnih Solunaca.

Komemorativni planovi srpske vlade još uvek su poznati samo u grubim crtama. Opravdana je bojazan da neće biti novih pomaka u historiografiji vezano za srpsko učešće u Svetskom ratu i da će se stari materijali ponovo reciklirati u prigodnoj komemorativnoj formi. U međuvremenu, najbitnija ustanova u kojoj se čuva arhivska građa srpskih jedinica iz Prvog svetskog rata, Vojni arhiv u Beogradu, ima manjak zaposlenih i još od vremena NATO bombardovanja nalazi se u privremenom objektu koji prokišnjava ■

Integralni tekst na www.elektrobeton.net i u Zborniku Betona

Tekst je nastao u sklopu projekta „Ka razvijenoj demokratiji“, koji organizuje KPZ Beton uz podršku Fonda za otvoreno društvo u Beogradu. Sadržaj ovog teksta isključivo je odgovornost autora teksta i ni na koji način se ne može smatrati da odražava gledišta Fonda za otvoreno društvo.

VREME SMRTI I RAZONODE

lirika u toke

Piše: Predrag Lucić

MELODIJA SRBA I ČEKIĆA

(iz pjesmarice
Stožera za obranu
hrvatskog Vukovara)

Ne pitaj me zašto hoću
Ćirilicu razbit ploču,
U toj ploči nema sreće,
Jer ona se ne okreće.

Niti pjeva niti svira
Ćirilica ploča glupa,
Samo mene provocira,
Jebo li je drug iz MUP-a.

Da ta ploča pjesmu vrtili,
Da je prati runda pića,
Ne bi ploči bilo smrti
Niti straha od čekića.

Da ta ploča dušu liječi,
Da na ploči pjeva cajka,
Svak bi znao njene riječi,
Suživot bi bio bajka.

Ne pitaj me kojeg vruga,
Zašto meni ploča smeta,
Na toj ploči nema traga
Posebnoga pijeteta.

Suvišna bi bila sila,
Pijeteta da je zeru,
Ploča bi se nalazila
U Stožeru, u plejeru.

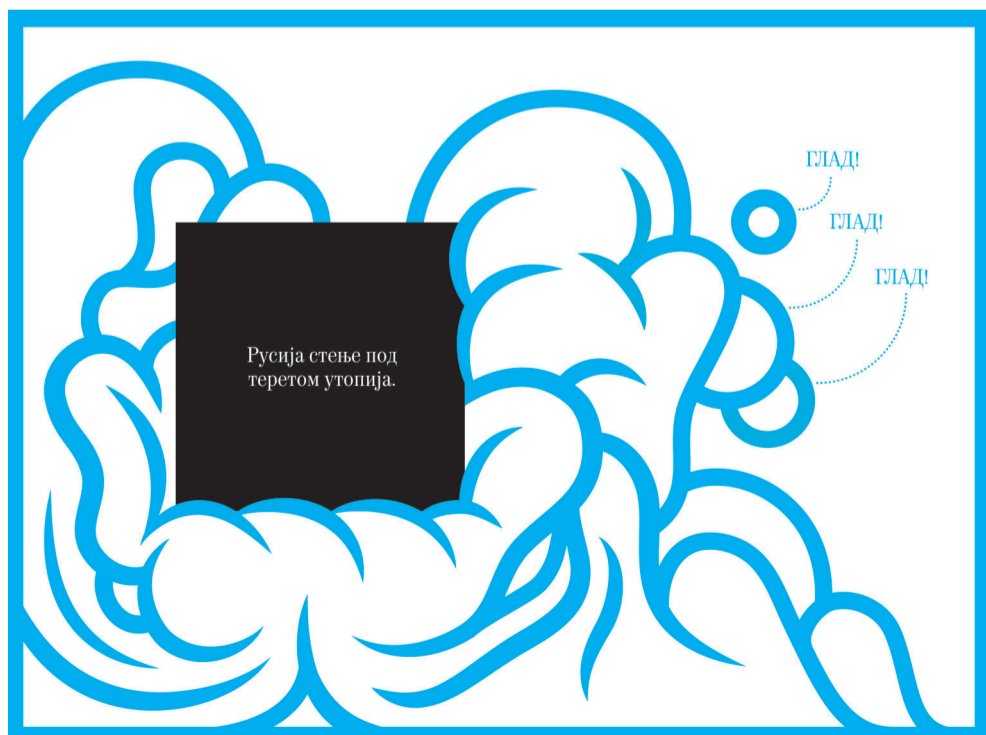
Da ta ploča svirat znade,
Da ta ploča štimung stvara,
Tad bi možda bilo nade
Za budućnost Vukovara.

Da ta ploča lijek je duši,
Da na ploči cajka pjeva,
Karamarko neka puši,
Ne smeta mi Vlada lijeva.

Da začujem muzikaše
Na ploči sa umjetnicom,
Razbijao ja bih čaše,
A ne ploče s ćirilicom ■

BLOK BR. V

Autor: Lazar Bodroža / NACIJA SUNOVRAT

Piše: Miloš Živanović

KORIDOR 10

Bog je onda rekao Milutinu,
Hajde da ubiješ svog sina pедера.
Milutin je rekao,
Ma ne zajejavaj me, nije peder.
Bog je rekao,
O, jeste, pederčina i hašišar.
Mile je rekao, Šta.
Bog kaže, Da, da...
Milutin reče, Ali to je samo dečak.
Bog reče, Ako ne uradiš,
bolje nemoj da me čekaš.
Milutin kaže,
Dobro, kada i gde da mu uzmem život.
Posle ručka, na autoputu e-75.

Sve je zapisano u knjizi
koja je u nastavcima izlazila
u Dečjem časopisu u Staroj Srbiji,
a onda je posredstvom Resavske škole
i uz podršku Ministarstva
prevedena i objavljena u Palestini,
na zaprepašćenje Izraelaca ■